

П. М. Тоцький

**Історія України та козацтва XVI - XVIII століть
у відображенні французьких раритетів
Наукової бібліотеки ОНУ імені І.І. Мечникова**

Предметом наукового аналізу автора є свідчення французьких істориків ранньомодерного часу стосовно політичної еволюції українських земель та козацтва XVI-XVIII ст. На основі французьких раритетів Наукової бібліотеки ОНУ Імені І.І.Мечникова прослідковуються деякі характерні риси процесу державотворення України, розвитку військово-політичної ситуації вказаного періоду в контексті системи міжнародних відносин Східної Європи. Особливу увагу приділено формуванню образу козацтва у історіографії та політичній думці Франції.

Серед рідкісних видань наукової бібліотеки нашого університету є західноєвропейські і, зокрема, французькі раритети, присвячені історії України та козацтва XVI-XVIIIст. Це свідчить про дуже велику увагу, яку приділяли громадськість та уряди Західної Європи до подій, що відбувалися на теренах України. Звернемось до деяких з цих видань.

Одним з найцікавіших свідчень іноземців про військово-політичну ситуацію в Україні та українське козацтво періоду Визвольної війни XVII століття стала видана в 1663 р. у Парижі «Історія війни козаків проти Польщі»¹ П'єра Шевальє, французького військового офіцера, радника польського короля Яна Казимира. Примірник цього дуже рідкісного видання зберігається у фондах наукової бібліотеки ОНУ.

Треба зазначити, що французький автор дає досить об'єктивну оцінку військово-політичній ситуації в Україні 1640-50 рр. Поділяючи багато в чому погляд шляхетських кіл Речі Посполитої на події Визвольної війни в Україні, Шевальє не став, однак, покірним рабом апологетичних щодо

¹Chevalier P. Histoire de la guerre des cosaques contre la Pologne. — P., Barbin, 1663.

польського короля та його уряду офіційних джерел. Його погляд на вказані події відзначається певним скепсисом і навіть критицизмом.

Незважаючи на свої часто констатовані симпатії до уряду Речі Посполитої та польської шляхти, автор «Історії війни козаків проти Польщі» досить тверезо формулює судження стосовно причин Визвольної війни в Україні². На перше місце серед них він ставить соціальне пригноблення українського селянства та козацтва польськими магнатами та шляхтою. Багато в чому гіркі констатації Шевальє збігаються з тими, що в свій час робив Гійом де Боплан, порівнюючи життя українських селян з галерниками³. Так, Шевальє пише, що селяни України були «неначе раби» переобтяжені важкою працею і різними податками та оплатами на користь шляхти та орендарів⁴. Звідси він робить цілком логічний висновок, що «отож не треба дивуватися, якщо селянські заворушення були такими частими і що в останніх війнах селяни відстоювали і обороняли свою свободу з такою завзятістю»⁵.

Досить цінним для сучасного історика в творі Шевальє є опис битв козацького війська під Корсунем, Пилявцями, Зборовом, Берестечком, подій дипломатичної історії Визвольної війни в Україні. В праці Шевальє є чимало фактичних деталей та відтінків стосовно деяких важливих історичних подій, які ще недостатньо використані у наукових дослідженнях, що сприяло б їх більшому висвітленню. Це стосується його повідомлень про перехід українських вояків Потоцького на бік козацького війська під Корсунем, швидку організацію нової козацької армії Б. Хмельницьким після поразки під Берестечком⁶, причини дипломатичної активності українського уряду в 1649-1650 рр., що обумовили його похід на Молдову⁷, складнощі дипломатичних стосунків

²Ibid. - P. 30, 36.

³Боплан Г. де. Опис історії. - К., 1992. - С. 48.

⁴Chevalier P. Op. cit. - P. 24.

⁵Ibid. - P. 27.

⁶Ibid.- P. 41, 47, 53.

⁷Ibid. - P. 104-105.

HISTOIRE DE LA GUERRE DES COSAQUES CONTRE LA POLOGNE.

AVEC VN DISCOVRS DE LEVR
Origine, Païs, Mœurs, Gouvernement
& Religion. Et vn autre des
Tartares Précopites.

Par *PIERRE CHEVALIER*,
Conseiller du Roy en sa Cour des
Monnoyes.



A PARIS,
Chez CLAUDE BARBIN, sur le
Degré deuant la Sainte Chapelle,
au Signe de la Croix.

M. DC. LXIII.

AVEC PRIVILEGE DV ROY.

гетьманської України з Портою та Московською державою. Щодо стосунків Москви та Чигирини цього періоду французький історик висловлює думку, що Б. Хмельницький «шукав союзу з великим князем московським, що в ньому він сподівався знайти більше безпеки та користі, ніж з турецьким султаном, бо спільна релігія єднає московитів та козаків»⁸.

Оцінки Шевальє стану російсько-українських відносин відзначаються досить великим реалізмом. Констатуючи вищезгадану позицію Чигирини щодо Москви, він, разом з тим, пише, що російський цар «не дуже прихильним оком дивився на успіхи Хмельницького, побоюючись, щоб повстання козаків та руських (тобто українських. - П.Т.) селян не поширилося в його країні, на яку перекинулося вже кілька іскор того полум'я, що запалило Польщу»⁹. В іншому місці вказаний автор зазначає, що Олексій Михайлович «дбав більше про вигоди, які він може мати від цього повстання (Б. Хмельницького. - П.Т.), ніж про схвалення його»¹⁰.

Праця французького історика не вільна від фактичних помилок та поверхових спостережень. Так, її автор майже зовсім обійшов тему кримськотатарських набігів на українські землі. Проте в цілому, у нас є всі підстави вважати книгу П'єра Шевальє корисним джерелом з політичної історії та етнографії України XVII століття.

Іншим пам'ятником-раритетом з історії України є «Літопис Малоросії» французького дипломата і мандрівника XVIII століття Жана Бенуа Шерера¹¹.

«Літопис Малоросії» Ж.Б. Шерера є дуже цікавим для нас у тому сенсі, що це перший західноєвропейський твір, цілком присвячений історії України. В умовах, коли на Заході виявляли великий інтерес до шляхів історичного розвитку

⁸Ibid.- P. 126.

⁹Ibid.- P. 134.

¹⁰ Ibidem.

¹¹Annales de la Petite-Russie ou Histoire des cosaques-saporogues et de l'Ukraine, ou de la Petite-Russie depuis leur origine jusqu'à nos jours. Par Jean-Benoit Scherere. — A Paris, Chez Cuchet, Libraire, rue hotel Serpente, 1788, т. 1-2.

України та її дуже непростих взаємин з Річчю Посполитою, Османською імперією та Московською державою, французький історик виказав велику зацікавленість і певний професійний хист в осмисленні долі нашого народу.

Безумовною заслугою автора є те, що він зумів, попри деякі застарілі національно-культурні стереотипи, розповсюджені на Заході щодо України та козацтва, підійти досить раціонально до розгляду багатьох подій української історії, і особливо подій XVII-XVIII ст. Нерідко Шерер виступає симпатиком українського козацтва та його лідерів¹².

Так, змальовуючи величну постать «батька козацтва» Богдана Хмельницького, французький історик беззастережно схвалює його дії. Особливо високої думки він про дипломатію Хмельницького, вважаючи, що український гетьман в надзвичайно складній ситуації, яка склалася навколо України, зумів в політичних змаганнях з такими сильними суперниками, як політики і дипломати Речі Посполитої, Порту, Швеції, Венеції, Криму, Молдови, Семигороддя, вийти переможцем, відстоюючи те, що було головним для України - збереження її національної державності¹³.

Досить реалістично, незважаючи на певні ілюзії (які поділяли навіть такі відомі французькі мислителі, як Вольтер та Дідро) щодо політики руйнівниці Січі - Катерини II, французький автор оцінює стан російсько-українських взаємин з часів Переяславського трактату і до правління гетьмана Данила Апостола. Яскравою є оповідь Шерера про військову звитягу українського козацтва. З великим захопленням він описує битви козаків проти поляків, татар та турків, високо оцінюючи талант військових ватажків козацтва - Б. Хмельницького, І. Богуна, І. Сірка та інших¹⁴.

Так, зокрема, він пише про Хмельницького, що «він був найбільш справедливим і найбільш гідним гетьманом з усіх, кого будь-коли мала Малоросія. Він був мудрий, обережний, передбачливий, звичний до найтяжчих випробувань, утоми,

холоду, спеки, голоду й страху. Він так любив свою вітчизну, що нехтував навіть найнеобхіднішим відпочинком, якщо того вимагали справи. Зрештою, це був довершений чоловік, якого вимагали прикрі обставини, що склалися для його народу»¹⁵.

Цілком пророчими є слова французького історика щодо визвольних змагань українського народу в нові та новітні часи: «Цей народ, пам'ять якого повна спогадів про предків, скинув з себе ярмо, - і саме цього не можуть йому пробачити»¹⁶.

Створюючи свій твір, Шерер використав інформацію численних джерел. Цікавими для нас є і власні спостереження автора щодо подій в Україні, а також його констатації відносно українсько-французьких взаємин другої половини XVIII ст. Серед відомостей про Україну у автора є і певні неточності, перекручення імен, а то й навіть елементи фантастики. Так, зовсім не можна, наприклад, погодитись з автором, коли він твердить про походження козаків від хозарів. Багато в чому такий стан речей пояснюється загальним рівнем розвитку тодішньої історичної науки. Проте в оповіді французького історика і дипломата переважають, як це може констатувати сучасний читач, зерна істини, а не полова легковажних суджень. Саме це і дозволяє нам з повагою поставитись до історичного трактату французького дослідника XVIII ст. Жана Бенуа Шерера про Україну.

Серед раритетів наукової бібліотеки ОНУ є і французькі багатотомні універсальні історії. Серед відомих авторів цього жанру слід назвати Жака-Огюста де Ту.

Ж.-О. де Ту (1553-1617) був одним з найвідоміших діячів французької культури свого часу, активно виступав і на ниві політичної діяльності. Свідок та учасник громадянських війн у Франції, він був відомий в Україні як дипломат, соратник короля Генріха III, а після його загибелі - Генріха IV. Дещо згодом він досягає високого звання президента паризького парламенту.

¹⁵ Ibid. - Т.2. - Р. 112.

¹⁶ Ibid. - Т.2. - Р. 118.

¹² Ibid. - Т.1. - Р. 88-93, 95,97.

¹³ Ibid. - Т.1. - Р. 104, 112-113.

¹⁴ Ibid. - Т.1. - Р. 96-97.

Де Ту був не тільки політиком, але й відомим французьким істориком. Найбільш вагомим його роботою, розпочатою ще в 1581 р., стала «Всесвітня історія», в якій він дає обрис історичних подій країн Європи, багатьох регіонів Азії, Африки та Америки. Свій твір історик продовжував писати аж до самої смерті, яка спіткала його у 1617 р. Праця дослідника написана латиною, пізніше, - у 1734 р. вона була видана французькою мовою в Лондоні¹⁷. В науковій бібліотеці ОНУ імені І.І.Мечникова зберігається примірник вказаного видання, текстом якого ми скористались в нашій статті.

Найбільший інтерес для нас представляють ті сторінки його твору, де він пише про роль козацтва в системі міжнародних зв'язків Східної Європи, військові походи та боротьбу козаків проти Османської імперії та Кримського ханства, деякі особливості їх соціальної самореалізації та побуту.

Французький автор робить спробу визначити загальний статус козацтва та територію його місцеперебування. Так, говорячи про повстання господаря Молдови Іона Воде, де Ту зазначає, що на прикордонній межі Речі Посполитої «живе войовничий народ, завжди воюючий зі своїми ворогами - татарами»¹⁸ - козаки. Таким чином, історик з Парижу робить наголос на військовому статусі козаків, хоча в той же час підкреслює, що козацтво має досить яскраво виражені специфічні риси, які відрізняють його від сусідніх етносів та спільнот.

В наступному томі своєї праці він приділяє більше уваги соціальній характеристиці козацтва як етнополітичної спільноти та питанню про його походження. Зокрема де Ту зазначає, що козаки не сформували власної держави, а живуть «на межі декількох націй у гирлі Дніпра»¹⁹. Давши локалізацію українського козацтва, історик досить реалістично пише і про його походження, пов'язуючи його з

¹⁷ De Thou J.-Au. *Universelle histoire de son temps* / trad. sur l'édition Latine. - A Londres. - T.7 - 1734.

¹⁸ Ibid.-T.7. - P. 120.

¹⁹ Ibid.-T.8.- P. 166.

об'єднанням представників різних етносів в єдиній військово-політичній спільноті. В першу чергу він згадує українців, країну яких він називає «Малою Руссю» (*la petite Russie*)²⁰, а також поляків та литовців.

Багато в чому французький автор поділяє погляди на козацтво річ-посполитської історіографії, схильної розглядати козацтво як людей розбійницького способу життя, які дуже часто опиняються поза законом. Для урядовця французької корони така точка зору могла бути досить характерною і не викликає великого подиву: адже він знаходився на іншому соціальному полюсі життя. На відміну від Боплана, де Ту ніколи не бував в Україні і не міг в реальності спостерігати ті складні соціальні процеси, пов'язані з самореалізацією селянства та козацтва, які відбувалися на її землях.

Незважаючи на певне негативне ставлення до козацтва як «розбійного стану», позбавленого «твердої руки» представників правлячої верхівки, дослідник в той же час зазначає їх військову силу, констатує, що «вони були справжнім жахом для поляків та турків»²¹.

Де Ту дає своєму читачеві і деяку інформацію про роль козацтва в структурі збройних сил Речі Посполитої. З цього приводу він пише, що в польському війську були «козаки, які називаються гусарами, ускоками або мартелосами»²².

В іншому фрагменті свого твору крім ускоків та мартелосів він згадує і низових козаків. Термінологія французького автора в даному випадку не відзначається великою точністю, скоріше всього вона була просто запозичена ним з польських джерел. Проте можна відзначити те, що він правильно вказує на певну схожість козаків з іншими подібними спільнотами Східної Європи, зокрема угорськими гусарами та хорватськими ускоками, які жили на прикордонні християнського світу та Османської Імперії²³.

²⁰ Ibid. - T.8. - P. 167.

²¹ Ibid. - T.12. - P. 510.

²² Ibid. - T.10. - P. 144-145.

²³ Ibid. - T.10. - P. 708

В історичному творі де Ту відсутній глибокий аналіз причин виникнення елементів відмінності та особливостей соціального функціонування козацтва та подібних йому народних військових формувань в Східній Європі, хоча як історик він підкреслює їх значення у військових подіях християнсько-мусульманського прикордоння.

На перше місце за ступенем важливості їх військової ролі він ставить козаків. Так, він дуже високо оцінює дії козацького отамана Свирговського, якій на чолі свого загону прийшов на допомогу молдавському господарю Іону Воде. Де Ту пише, що «він (Свирговський) напав на турецьке військо, яке було змрене багатоденним переходом і, не давши їм часу відпочити, порубав їх вщент»²⁴.

На подальших сторінках свого твору французький автор зазначає вирішальну роль козаків в отриманні перемоги в одному з наступних великих боїв молдавського війська проти турків²⁵.

Описуючи хід нещасливої для союзників — Іона Води та козаків - останньої баталії проти турків, де Ту з незвичним для нього раніше захопленням стосовно «розбійників»-козаків цілком об'єктивно констатує, що останні, на відміну від молдован, обрали шлях рокованих на героїчну смерть у бою замість ганебної капітуляції²⁶.

Уважний читач «Всесвітньої історії» може легко зазначити полярну зміну оцінки щодо козацтва французького урядовця та дворянина, який, рішуче засуджуючи всілякого роду «анархію» - антифеодальні народні рухи у Франції, Європі та Україні, в тих випадках, коли йдеться про героїчну звитягу козаків в боротьбі проти турків, підносить їх на рівень героїв Фермопіл.

Як воїнів-звитяжців та військовиків-професіоналів де Ту ставить їх вище не тільки за татар і турків, але й за поляків. Щодо останніх нагадаємо, що вони мали в цей час найкращу кінноту в Європі. В праці історика є цікаве повідомлення,

²⁴Ibid. - Т.7. - Р. 122.

²⁵Ibid. - Т.7. - Р. 123.

²⁶Ibid. - Т.7. - Р. 128.

датоване 1589 р., про похід польського війська спільно з козаками проти татар, які зуміли завести союзників у пастку й оточити їх. І в цій дуже небезпечній ситуації тільки козацька звитяга та мужність врятували польське військо. Як зразок мужності та професійного хисту військовика, який дуже високо оцінювали не тільки козаки, але й поляки і турки, французький автор згадує знаменитого козацького ватажка Івана Підкову²⁷.

У цьому зв'язку де Ту робить висновок, що козаки нікого не бояться, настільки вони мужні люди. Характерно, що така констатація виступає як пересторога не тільки по відношенню до Османської імперії, але й щодо уряду Речі Посполитої²⁸. Вагомість дуже вірної ремарки французького історика та урядовця ще більше зростає, якщо згадати, що її було зроблено якраз напередодні повстання Криштофа Косинського та селянсько-козацької війни під керівництвом Северина Наливайка. Вони показали силу козацтва не тільки як військового об'єднання, але й як чинника політичного і державотворчого.

Як загальний висновок зазначимо, що французькі автори XVII-XVIIIст. приділяли велику увагу історії України та козацтва, вважаючи її важливою складовою частиною європейської історії. В цьому, зокрема, переконує зміст розглянутих нами кількох французьких раритетів наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. В фондах бібліотеки є ще чимало цікавих французьких та інших західноєвропейських матеріалів XVII-XIX ст. стосовно історії України, інформація яких майже або повністю відсутня в наукових публікаціях про наш край. Дати їй якісну наукову обробку, яка могла б збагатити досягнення вітчизняної історичної науки, є конче необхідним.

²⁷ Ibid. - Т.8. - Р. 166-167.

²⁸ Ibid. - Т.10. - Р. 710.